

O ISLAMSKIM NAČELIMA UMJETNIČKOG OBLIKOVANJA SAKRALNOG/SVETOG PROSTORA

Dževad HODŽIĆ

Islamska arhitektura, kao i u umjetnost u cjelini, a posebno umjetničko oblikovanje sakralnog prostora, temelji se na duhovnim načelima sadržanim u islamskoj Objavi. Prema tumačenjima islamske metafizičke, ontološke, kosmološke i estetičke poruke islama i prema uvidima u duh islamske umjetnosti koje u horizontu, inače, velikog zajedništva svojih misaonih pozicija, poduzimaju Titus Burckhardt i Seyyed Hossein Nasr, može se govoriti o sljedećim islamskim načelima umjetničkog i estetskog oblikovanja sakralnog/svetog prostora.

1. Ontološko načelo jedinstva (tevhid). Princip jedinstva (*tevhid*) sadržan u temeljnoj formuli islama da nema božanstva izvan Boga (*la ilahe illallah*) sastoji se u tome da je stvarnost jedna i jedinstvena. Ontološko značenje tevhida podrazumijeva

organsku cjelinu pet osnovnih planova bitka: svijet esencije (*dhat*), svijet Atributa i Imena (*uluhiyya*), svijet Djelovanja i Gospodstva (*rububiyya*), svijet Likova i Imaginacije (*hiyal*) i osjetilni svijet (*mušahadah*). Svaki od ovih pet svjetova predstavlja ontološki način apsolutne Realnosti kroz njeno samoočitovanje. Tako je i pojavni, osjetilni svijet, svijet Prirode, zapravo svijet formi (*sura*) očitovanja (*tejalli*) božanskih, *lijepih* Atributa i Imena, pri čemu *tevhid* također podrazumijeva jedinstvo materijalnog i duhovnog u kojem, naglašavamo to s Burckhardtom, „materija nije lišena duhovne sadržine, a duh ne predstavlja apstraktni kontrapunkt materijalne stvarnosti“ (*Alhemija*, str. 85-100). Na planu sakralnog oblikovanja prostora načelo tevhida podrazumijeva dva aspekta: jedinstvo i razliku. Pod vidom jedinstva sakralna arhitektura izražava sintezu svih pojedinačnosti, mnoštva, mnogostrukog

(*kethreh*). Pod vidom razlike sakralna arhitektura izražava suštinsko razlikovanje svakog pojedinačnog od svih drugih bića i isticanje njegovog unutrašnjeg jedinstva u kojem se Bog očituje kao Oblikovatelj, Umjetnik (*Musawwir*). To, dalje, znači da se svako pojedinačno, konačno promatra kao uronjeno u beskonačno, a ne izdvojeno, autonomno u odnosu na apsolutnu Realnost (*hakikah*).

2. Metafizičko načelo Božije transcendencije. Temeljno načelo u islamu da Bog nije ničemu sličan (*lejse kemitlihi šej'un*) u islamskom oblikovanju sakralnog prostora dolazi do izraza u fenomenu praznine koja ima prvorazredno značenje i značaj. Fenomen praznine u islamskoj umjetnosti ima metafizičko i antropološko značenje. S jedne strane, praznina tako karakteristična za džamije, pa čak, možemo se složiti s Nasrom, i one najbogatije dekorirane, ukazuje na nevidljivu, nemanifestiranu, *odsutnu* stvarnost koja se u islamu označava pojmom *gajba*. S druge strane, praznina, prvenstveno u islamskoj sakralnoj arhitekturi, povezana je, kako primjećuje Nasr, s idejom ljudskog duhovnog siromaštva o kojem je Plemeniti Poslanik Muhammed, 'alejhisselam, govorio: „Siromaštvo je moj ponos“ (*el-fakru fahri*). U islamskoj umjetnosti, i sakralnoj arhitekturi posebno, praznina je ispunjena najvišim značenjem. Nasrovim riječima: „Ulazeći u tradicionalnu džamiju ili dom, sama praznina prostora privlači pažnju ka Nevidljivom“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 57).

3. Načelo apstrakcije i geometrijskog predstavljanja. Genij apstraktnog i geometrijskog mišljenja i predstavljanja u islamu i islamskoj umjetnosti inspiriran je složenim unutrašnjim odnosom jedinstva i mnoštva (1. načelo). Otudamuslimanskomišljenje, naglašava Burckhardt, ima *apstraktni*, a ne *mitološki* oblik (*Osnove muslimanske umjetnosti*, str. 49). To se u islamskoj umjetnosti izražava u karakterističnim pravilnim geometrijskim figurama i u arabesci, čije je središte prekriveno velom *apsolutne svestranosti* i koja, recimo to s Burckhardtom, raspršuje sliku u kontinuitet beskrajnoga i

pred kojom duša kao pred drhtavim listom na vjetru, trepereći u sebi, zaranja u čisto stanje bića (*Osnove muslimanske umjetnosti*, str. 52-53). Matematska priroda islamske umjetnosti, naglašava Nasr, izraz je matematske strukture Kur'ana i numeričkog simbolizma njegovih slova i riječi (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 58). Geometrijskim definiranjem prostor se u islamskoj arhitekturi duhovno integrira i, na principu Jedinstva, organizira kao izraz arhetipskog sklada i stalnosti.

4. Kosmičko načelo hijerarhijskog poretka stvarnosti. Islamska kosmologija i angeologija podrazumijevaju hijerarhijski poredak stvarnosti u kojem (poretku) u islamskoj sakralnoj arhitekturi kupola na višoj razini simbolizira Jednoga, odnosno Boga kao Jedinstveno Počelo svih bića i na nižoj razini duh (*ruh*), a oktaogonalni pojas na kojem kupola obično stoji simbolizira anđeoski, melekanski poredak, dok četverostrana baza simbolizira Zemlju i materijalni svijet. Kosmičko načelo hijerarhijskog poretka stvarnosti podrazumijeva organsku povezanost svih razina stvarnosti. U tom poretku svaki fenomenalni izraz, kao znak Božiji, vestigia Dei, povezan je s nomenalnom stvarnošću na koju ukazuje i sveta arhitektura džamije. „Njeni obrasci oku muslimana izgledaju kao vestigia Dei, dok se njena praznina, jednostavnost i, u mnogim slučajevima nedostatak bilo kakvih ukrasa ili šara, odražavaju na muslimanski um kao *znaci* Božiji koji u ovom slučaju upućuju na ontološki položaj svijeta kao potrebujućeg i siromašnog (*el-fakir*) nasuprot Bogu, Koji je Samodovoljan i Bogat (*El-Ganijj*)“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 54).

5. Načelo povezanosti/sinteze Neba i Zemlje. Muslimanska bogomolja, džamija, izvorno i vjerodostojno određuje se pojmom *masdžid*, što označava prostor u kojem se, uz stajanje u molitvi koje simbolizira uspravnu os kosmičke egzistencije, čini sedžda kao temeljni položaj, sadržaj i čin molitve u kojoj se rukama i licem dodiruje pod, odnosno zemlja. U jednoj znamenitoj izreci poslanik Muhammed, 'alejhisselam, kaže kako mu je

Bog cijelu Zemlju učinio mesdžidom. U toj izreci sadržan je princip posvećenja Zemlje, njene vjenčanosti s Nebom. A u toj činjenici povezanosti Neba i Zemlje, vertikalne i horizontalne dimenzije, sadržano je još jedno duhovno načelo oblikovanja sakralnog prostora u islamu koje (načelo) se izražava u bliskosti kupole i konstruktivnih elemenata, kao i u umjetničkom posvećivanju pažnje podu, koji simbolizira Zemlju. Drugim riječima, džamijski prostor se oblikuje u skladu s duhovnim značenjem dvaju osnovnih položaja ljudskog tijela u islamskoj molitvi: uspravnim stajanjem i spuštanjem čela i ruku na zemlju/pod.

6. Načelo integritanosti u Prirodu.

Islamska teologija ne temelji se na antropomorfnom konceptu. Kao i čovjek, i Priroda predstavlja mjesto očitovanja božanskih imena i svojstava. Bog u Kur'anu kaže: „Pokazivat ćemo im Značke naše u prostranstvima svemirskim i u njima samim, sve dok im ne bude jasno da je Kur'an istina“ (41:53). «Na stranicama Prirode i stranicama Kur'ana neprestano se razlikuju duhovne jeke jednog istog Stvoritelja» (Rešid Hafizović). U bitnom pogledu, Bog je „ona konačna životna sredina koja okružuje i obujmljuje čovjeka“, kako kaže Nasr, pozivajući se na kur'anski stavak (*ajet*) u kome se kaže: «Bogu pripada sve što je na nebesima i Zemlji! On je Taj Koji obuhvata sve (*Muhit*)!» (IV., 126). U pogledu oblikovanja sakralnog prostora u islamu, to praktično znači da je džamija/mesdžid, kao i čovjek, uronjena u primordijalnu Prirodu. To u arhitektonskom pogledu pretpostavlja, naglašava Nasr, integritanost džamije u prirodu: „Sveta arhitektura islama *par excellence* je džamija koja je kao takva *re-kreacija* i *re-kapitalizacija* harmonije, reda i mira prirode koju je Bog odredio trajnim domom robovanja Bogu“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 49). Utoliko je džamija zapravo samo produžetak prirode kao otvorene božanske Knjige u kojoj Bog objavljuje svoje znakove.

7. **Načelo sklada statičkog i dimičkog.** Odnos vječnog i prolaznog, jedinstva i mnoštva, stalnosti i promjene u islamu se

shvaća i doživljava, određuje i predstavlja kao pomirenost. Na tom načelu džamija se oblikuje tako da u svetom prostoru odražava taj sklad božanske vječnosti, jedinstva i stalnosti, a u lukovima i stupovima simbolizira ritmove kosmičkog života. Riječima Titusa Burckhardta, „muslimanska arhitektura ne nastoji pobijediti težinu kamena utiskujući pokret uspinjanja, kao što to čini gotska umjetnost; statička ravnoteža zahtijeva nepokretnost, ali sirova materija biva na izvjestan način olakšana i učinjena prozračnom putem cizeliranja arabeski i plastičnih elemenata u obliku stalaktita i šupljina, pružajući svjetlosti hiljade izbrušenih strana, preobražavajući kamen i gips u dragocjenu materiju“ (*Osnove muslimanske umjetnosti*, str. 45). Ili, kako to naglašava Nasr, „prostor svetih struktura islama počiva, dostojanstveno i plemenito, u mirnoći koja se prilagođava i povinjava unutarnjoj prirodi stvari ovdje i sada, prije nego da teži participiranju u idealu koji pripada nekoj drugoj razini egzistencije i protiviti se prirodi materijala u ruci“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 64).

8. **Načelo decentriranosti unutrašnjeg prostora.** Džamija je sveti prostor koji nema centra stoga što se svaki vjernik izravno obraća Bogu. I kad su predvođeni imamom, koji stoji u prostoru koji se naziva mihrab, muslimani obavljaju molitvu u džamiji kao i u svojim domovima i bilo gdje drugdje, okrenuti u pravcu Kabe, koja je uvijek izvan džamijskog prostora. Štaviše, ni sama Kaba ne predstavlja centar koji bi se mogao usporediti s oltarom u crkvi. Načelo decentriranog oblikovanja sakralnog prostora u islamu temelji se na muslimanskom konceptu bogoslužja koje nema nikakvo utjelovljenje niti u prostoru niti u vremenu, nego božansku pristutnost nalazi u vremenskoj i prostornoj neograničenosti. Bog u Kur'anu kaže da je Lice Božije svugdje tamo kuda se okrenemo (*fe ejnema tuvallu fa themme vejhullah*).

9. **Načelo difuzne osvjetljenosti unutrašnjeg prostora.** Islamsko kosmogonijsko i kosmološko učenje o svjetlosti ima konstitutivno značenje za umjetničko oblik-

ovanje sakralnog prostora. U Kur'anu se kaže da je Bog svjetlost Nebesa i Zemlje (*Allahu nurusemavati vel-erdi*), a poslanička predaja kaže: „Prvo što je Bog stvorio bila je svjetlost“. Otuda potičenaglašena osvjetljenost unutaršnjeg prostora islamske sakralne arhitekture koja je bitno određena identifikacijom svjetlosti koja „nije ni istočna, ni zapadna“ s božanskom prisutnošću. U skladu s načelom decentriranosti unutaršnjeg prostora, načelo njegove difuzne osvjetljenosti pretpostavlja ravnomjernu osvjetljenost svih dijelova unutaršnjosti džamije. To praktično znači da u sakralnom prostoru muslimanske bogomolje nema svjetlosno naglašenog i usmjerenog kretanja prema oltarnom prostoru.

10. Načelo funkcionalnosti. Islamski sakralni prostor oblikuje se tako da u funkcionalnom smislu interno i eksterno odgovora svrhama kojima služi. Unutarnja funkcionalnost sastoji se u služenju džamijskog prostora specifičnim formama bogoslužnja (skidanje obuće, stajanje, spuštanje lica i ruku na pod, svrstavanje u redove, usmjerenost prema Kabi, predvođenje molitve/mihrab, odvojenost muškog i ženskog dijela zajednice vjernika u toku izvršavanja molitve), vjerskog poučavanja, održavanja džuma-molitve petkom i drugih specifičnih aktivnosti, sadržaja i manifestacija. Svojim vanjskim izgledom džamija treba pokazivati svoju svrhu, sadržaj i simboličko značenje. U eksternom pogledu, džamija svojim položajem, odnosno prostornom situiranosti, treba biti funkcionalno uklopljena u životni ambijent vjernika. Svojom uklopljenošću u životni ambijent vjernika džamija također svjedoči i simbolizira povezanost vjere sa svakodnevnim životom.

11. Načelo ekološke ravnoteže. Islamski afirmativni odnos prema prirodi (6. načelo) dolazi do izraza u načelu ekološke ravnoteže u islamskom arhitektonskom kreiranju sakralnog prostora i ukupnog arhitektonskog okruženja. Poštujući načelo ekološke ravnoteže, kako iz praktičnih, ekoloških i ekonomskih, tako i iz duhovnih razloga, islamska arhitektura, naglašava Nasr, uvijek ostaje u skladu s

okruženjem, „izbjegavajući titanske pobune protiv stvorenog reda koje karakteriziraju prometejskog čovjeka i njegove artistske kreacije“ (*Islamska umjetnost i duhovnost*, str. 65). Načelo ekološke ravnoteže u tradicionalnoj islamskoj arhitekturi dolazi do izraza u odabiru građevinskih materijala, u načinu na koji se dovodi u odnos svjetlost i sjena, u načinu na koji se koriste toplina i hlad, u značaju koji se praktično i simbolički pridaje vodi.

12. Načelo uvažavanja kulturno-etničkih i geografsko-klimatskih specifičnosti. U skladu s islamskim principom odnosa jedinstva i mnoštva kao i u skladu s duhovnom otvorenosti islama prema različitim kulturnim tradicijama, svijet islamske sakralne arhitekture prožima velika raznolikost kao posljedica uvažavanja specifičnih etničkih elementa i geografsko-klimatskih faktora. U takvom oblikovanju sakralnog prostora koje je utemeljeno na uvažavanju kulturnih i geografskih specifičnosti do izraza dolazi hermeneutički princip prema kome je moguće i poželjno koristiti različite (arhitektonske) jezike da se izrazi jedinstvena i univerzalna poruka islama i da se postigne ona primordijalna komunikacija sa Svetim.

Literatura:

1. Seyyed Hossein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, s engleskog preveo Edin Kukavica, *Lingua patria*, Sarajevo, 2005.
2. Titus Burckhardt, *Osnove muslimanske umjetnosti*, u: *Delo*, godina XXIV., broj 7, Beograd, juli 1978.
3. Titus Burckhardt, *Sveta umjetnost na Istoku i na Zapadu*, s engleskog preveo Edin Kukavica, *Tugra*, Sarajevo, 2007.